

Een Nederlands gebrandschilderd glas in de Heilig Bloedkerk te Wilsnack (D.)

H. Janse

In de late middeleeuwen was het gebruikelijk, dat door belangrijke personen gebrandschilderde glazen werden geschonken aan kerken. Ook was het normaal, dat als straf voor een misdrijf een boete werd opgelegd, die bestond uit het schenken van een glas.¹ Een andere straf was het doen van een bedevaart naar een dichtbij of veraf gelegen heiligdom.²

Al deze elementen spelen een rol in het navolgende artikel.

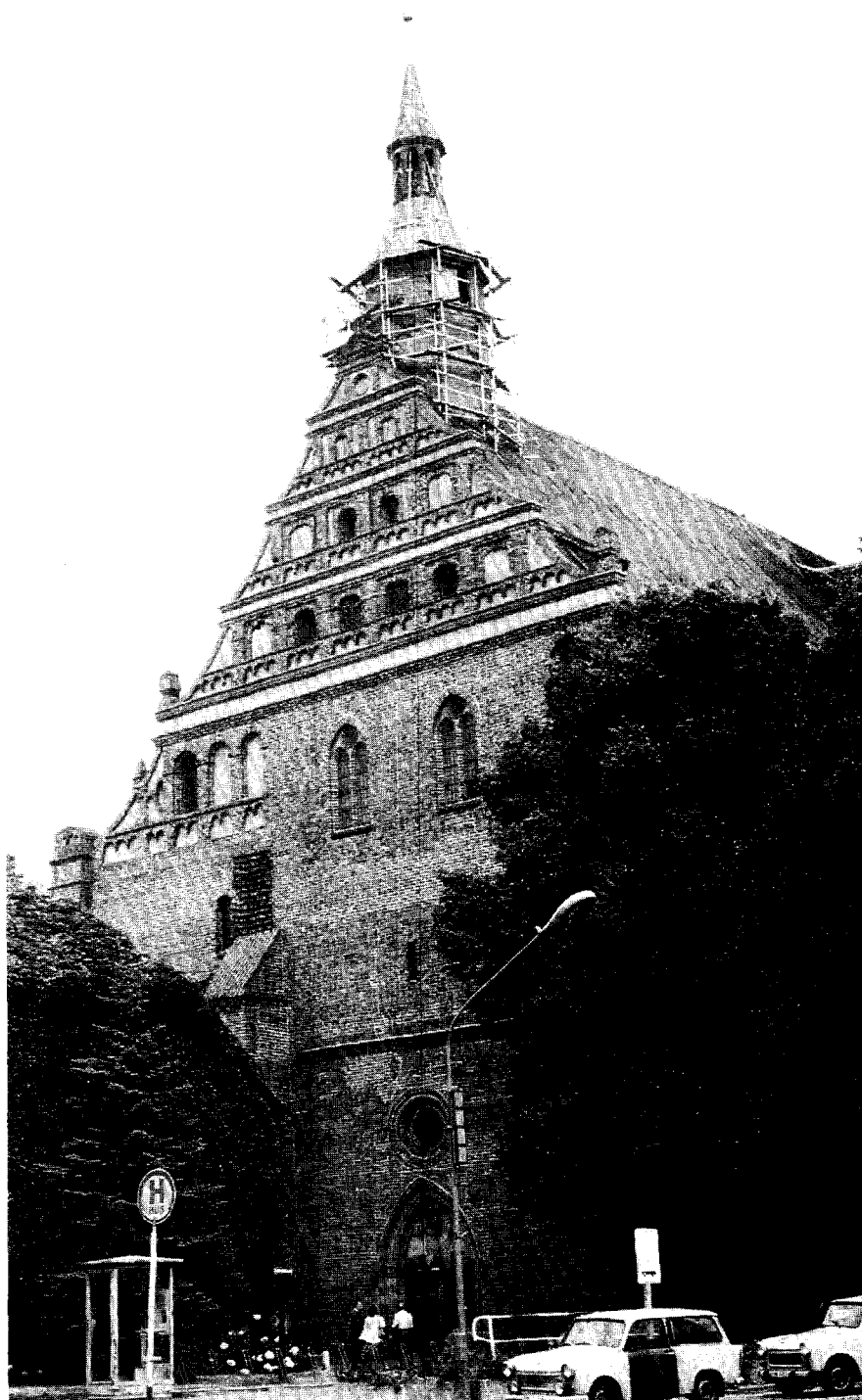
In Nederland bleef geen enkel gebrandschilderd glas uit de middeleeuwse periode bewaard. Wel werden hier en daar fragmenten gebrandschilderd glas opgegraven of op gewelven gevonden, onder meer met ornamenten beschilderd glas uit de 13de eeuw in de Der Aa-kerk te Groningen³ en 15de-eeuws figuratief beschilderd glas in de Hervormde kerk te Montfoort (U.).

Toch moet al in het begin van de 15de eeuw de glasschilderkunst in westelijk Nederland gebloeid hebben. Dit is, naast berichten in verschillende bronnen, onder meer op te maken uit de rekeningen van de heren van Voorne.⁴ Cleyman Pietersz de glazemaker leverde in de jaren 1421-'24 twee glazen voor kerken op Voorne, Daniël de glazemaker uit Den Haag in 1437-'40 een glas voor de Maarlandse kerk te Brielle en een glas voor de "kerk" in Den Haag. Zweer van Opbueren, 'glazemaker in den Hage' maakte in de periode 1453-'68 ongeveer 50 'bescreven' glazen in opdracht van Frank van Borselen. Daarvan zijn er ongeveer 45 geplaatst in kerken met een houten tongewelf en slechts vijf in een kerk met stenen gewelven.

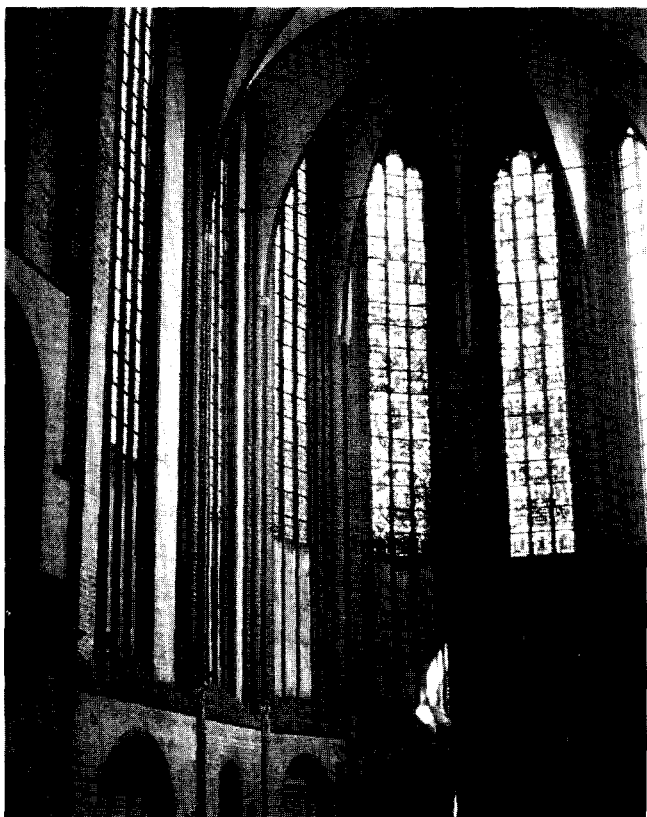
De architectuurvorm met houten gewelven⁵ leende zich uitstekend voor grote vensters met gebrandschilderd glas. De vensters in zijgevels reikten vrijwel tot aan de voet van de kap. Omdat de muren bij houten gewelven minder krachten behoeven op te nemen kunnen de vensterdoorbrekingen ook groter zijn. In de hoog opgaande gevels van dwarsschepen en dwarskapellen waren grote glasoppervlakken te vullen.

Deze factoren zullen de bloei van de Nederlandse glasschilderkunst in de vijftiende en de 16de eeuw hebben bevorderd.

De Heren van Voorne behoorden tot de hoogwaardigheids-bekleders, die in de late middeleeuwen tientallen kerken vereerden met een gebrandschilderd glas. A.A. Arkenbout publiceerde uit hun rekeningen talrijke posten, die op glasschenkeningen betrekking hebben.⁶ Onder de kerken, die een glasschenking kregen, zijn de Oude kerk te Amsterdam, de Gertrudiskerk te Bergen op

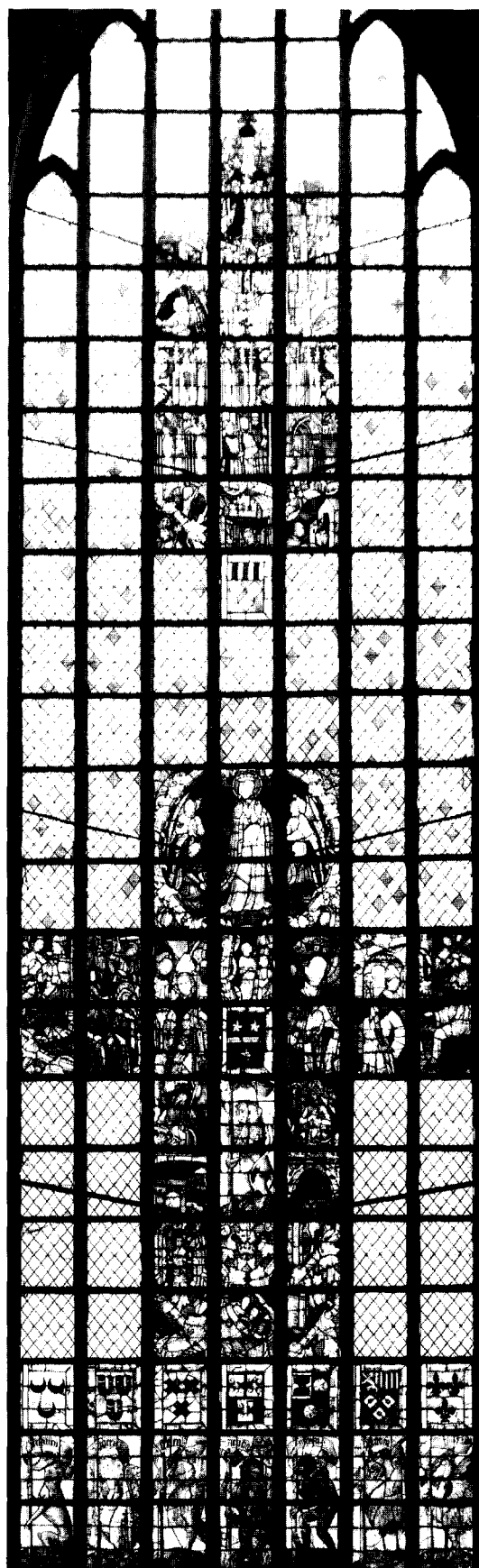
Afb. 1. Wilsnack, Heilig Bloedkerk, exterieur westzijde (foto H. Janse).

Afb. 2. Wilsnack, Heilig Bloedkerk, koor naar het noordoosten (foto H. Janse).

Afb. 3. Wilsnack, Heilig Bloedkerk, dwarsschip naar het noorden (foto H. Janse).

Afb. 4. Wilsnack, Heilig Bloedkerk, venster van het noorder dwarsschip (foto Institut für Denkmalpflege, Berlin).

Zoom, de kerk te Brecht in Brabant, de Oude kerk te Delft, de Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht (2 glazen), de Sint-Jacobskerk te 's-Gravenhage, de Sint-Pancraskerk te Leiden, vele Zeeuwse kerken, zoals die te Brouwershaven, Scherpenisse, West-Souburg en Zierikzee, de Dom te Utrecht en *'ten Heyligen Bloede te Wilsnacken'* (Wilsnack in Noord-Duitsland).

Vrijwel steeds zijn de grootte van het geschonken glas en de kosten ervan verantwoord. Hieruit blijkt, dat het glas in de Dom achtenvijftig panden (panelen) groot was, dat in de Sebastiaanskapel van de Oude kerk in Amsterdam eenenveertig panden en dat te Zierikzee drieënzeventig panden. Het glas, dat aan de Heilig Bloedkerk te Wilsnack werd geschonken, was vierennegentig panden groot, waarvan tachtig panden beschilderd waren.

Wilsnack is een landelijk plaatsje, gelegen in de West-Prignitz in Brandenburg ten oosten van de Elbe, halverwege tussen Berlijn en Hamburg. Op uitnodiging van (toenmalige) Oostduitse collega's bracht ik in 1986 een bezoek aan dit bedevaartsoord.

Het Heilig Bloed-wonder zou zich in 1383 voltrokken hebben.⁷ Het dorp werd in een lokale Brandenburgse oorlog platgebrand. De oude Sint-Nicolaaskerk werd door een ridder in brand gestoken. Pastoor Johannes Kabuz had, voordat hij het dorp verliet, drie gewijde hosties op het altaar gelegd. Zij werden blootgesteld aan de verterende vlammen. Er geschiedde een wonder. Toen de priester terugkeerde vond hij niet alleen *'wunderliker ys unde von gödliker Schickunge de dre kleine Hostie van dem Vüre unverserget'*. Bovendien schitterde op iedere hostie een rode bloeddruppel. Dat bloed was bloed uit de wonden van Christus, dus

heilig bloed, wonderbloed. Dit was voor mensen in de late middeleeuwen vanzelfsprekend. Twijfelaars werden dadelijk door directe goddelijke invloed bestraft. Zo zou een ridder, die niet aan het Wonderbloed van Wilsnack geloofde, blind geworden zijn. Temidden van de ruïne van de afgebrande kerk werd het altaar, waarop zich het wonder voltrokken had, opnieuw opgebouwd. De mare van het Hostiewonder verbreidde zich snel en kreeg al in 1384 haar officiële kerkelijke bevestiging. De bisschoppen van Brandenburg, Havelberg en Maagdenburg riepen de gelovigen in hun bisdommen op de bloedende hosties als wonderdadig te vereren. Zij beloofden aflaten om van Wilsnack een belangrijk bedevaartsoord te maken.

De kerk werd geheel in baksteen als kruisbasiliek met stenen gewelven herbouwd en kreeg bijzonder grote afmetingen. Vormgeving en uitvoering zijn sober. (afb. 1)

Het dorp kreeg allengs door de internationale stroom van bedevaartgangers een stedelijk karakter. Het kreeg als internationaal trefpunt, ook voor vorsten en de hoge geestelijkheid, een grote betekenis in dit cultureel en economisch weinig ontwikkelde gebied. Bedevaartgangers kwamen niet alleen uit de naburige bisdommen maar ook uit het noordelijke, westelijke en oostelijke deel van Europa. De beweegredenen voor een bedevaart naar Wilsnack waren genezing van ziekten en boetedoening. In dit kader werden aan het bakstenen gebouw, dat zich tot een enorme kerk ontwikkelde, vele gebrandschilderde glazen geschonken, onder meer in 1443 door keurvorst Friedrich II van Brandenburg en koning Christiaan van Denemarken ter gelegenheid van een hier te houden vorstenvergadering. Ook de stad Hamburg schonk een glas.

De inkomsten overtroffen spoedig de noden van de kerk en het dorp. De revenuen uit de bedevaarten werden een commerciële "zaak", een melkkoe voor het bisdom Havelberg. Reeds in 1396 legde de bisschop de hand op tweederde van de inkomsten van Wilsnack. Het Wonderbloed werd, zonder enig onderzoek, door talrijke bisschoppen aanbevolen en er werden bijzondere aflaten door Rome verleend. De eerste waarschuwing kwam uit Praag van Johannes Hus. Vanuit de diocesane synode van Praag ging ook het eerste verbod voor een bedevaart naar Wilsnack uit. Een tweede aanval volgde in 1445, toen verschillende theologen het Heilig Bloedwonder openlijk als bedrog aanmerkten.

De bisschop van Maagdenburg, kardinaal Nicolaas van Cusa, veroordeelde in 1450-'51 in preken op zijn rondreis door de Nederlanden onder meer in het Regulierenklooster te Haarlem de bedevaarten naar Wilsnack, omdat de gelovigen daar geheel om de tuin werden geleid.⁸

Het mag derhalve een wonder heten, dat de bedevaarten tot aan de Reformatie hebben standgehouden, ondanks heftige aanvallen van Luther en van Joachim Ellfeldt, die zelfs in 1532 de hosties plechtig verbrandde.

Merkwaardig is, dat een dergelijk Heilig Bloedwonder, dat in 1287 te Heiligengrabe in dezelfde streek eveneens in het bisdom Havelberg geschiedde, nooit dezelfde belangstelling kreeg als dat van Wilsnack.⁹ Sedert omstreeks 1430 vindt men in de stedelijke registers in de Nederlanden de naam Wilsnack regelmatig als doel van een strafbedevaart voor begane misdaden. Het is interessant de "economische waarde" van een dergelijke bedevaart na te gaan.

Afb. 5. Noorder dwarsschip, onderste strook gebrandschilderd glas met panelen van Zweer van Opbuieren, 1460 (foto Institut für Denkmalpflege, Berlijn).

Afb. 6. Banierdrager van Strijen (foto Institut für Denkmalpflege, Berlin).

Afb. 7. Banierdrager van Zuylen van Anholt (foto Institut für Denkmalpflege, Berlin).

In de registers van Reimerswaal worden bedevaarten naar Wilsnack vermeld, omdat een man een vrouw met een mes bedreigde (1443-'44), wegens samenspanning tegen burgemeesters en schepenen (1444-'45) en wegens overlast aan een echtgenote (1533). In Goes werd een dergelijke straf opgelegd wegens het ingooien van ruiten (1455). In hetzelfde jaar stond een bedevaart naar Wilsnack gelijk aan een maand thuis in gijzeling blijven en in 1471 was een bedevaart naar 'onss liever Vrouwen ten Inzele (Einsiedeln in midden-Zwitserland)' gelijk aan 7000 stenen voor de bouw van de kerk en een bedevaart naar Wilsnack. Curieus is tenslotte een veroordeling tot bedevaart naar Wilsnack in 1506 te Middelburg wegens het niet nakomen van een afspraak om mee te varen met Willem Jansz. 'scipper van de Hubert', die Philips de Schone naar Spanje vervoerde.

In het licht van het voorgaande is de vraag welke ongetwijfeld politieke reden Frank van Borselen gehad heeft om in 1459 te besluiten een dergelijk groot venster op zijn kosten te laten voorzien van gebrandschilderd glas. Hij gaf daartoe opdracht aan de 'glaesmaker' Zweer van Opbuieren Wesselsz. te Den Haag, die sedert 1453 de vele opdrachten van de Heer van Voorne uitvoerde.¹⁰

De rekeningen vermelden: *'Item noch betaelt den zelve Zweer ende hij bij zinen knecht geheeten Symon hadde doen doen een bedevaert ten Heilighen Bloede voir minen heer, dair voir betaelt VI postul. gulden ende eenen post. gulden ter offerande, facit gelijc die certificate van de cureyt van de Heilighe Bloede oec inhoud ende men hier overlevert, dat hij die bedevaert gedaen heeft V sc. IX g. facit V lb VIII sc. IX g.'* Hier staat eigenlijk, dat Symon naar Wilsnack werd gezonden om er de maten van het venster te nemen, waarin de glasgift geplaatst moest worden.

De rekeningen van het volgende jaar vermelden: *'Item den Villen dach in Augusto betaelt Zweer van Opbuieren glaesmaker in den Hage, van een glas ende hij bij bevel van mijnen heer gemaict ende geset heeft ten Heiligen Bloede te Wilsenaken, welck glas groot es LXXX viercante panden volscreven wercx, elken pant houdende vier voeten, elken voet tot IX groot, facit XII lb g. Item noch XIII panden onbescreven wercx, elken pant houdende vier voeten, elken voet IIII 1/2 groot, maict XXI sc. g. Item noch betaelt van oncoste van dit vorscr. glas van den Hage te doen brengen tot Wilsenaken ende aldair te doen zetten XV rinss. gulden... IX groot facit IIIII lb II sc. VII g. Comt al te samen dat dit vorscr. glas gecost heeft gelijc de certificaten van de cureyt van Wilsenaken die quitancy ende cele van de oncoste van Zweers vorscr. dair van punte te punte inne gescreven staet ende men hier te samen overlevert inhouden XVII lb III sc. VII g.'*

Afb. 8. Banierdrager en wapen van Van Borselen, Jacobus Major (foto H. Janse).

In de kantlijn staat bijgeschreven: *'Dit en dese gelike dat mijn heer om godswille geeft, zal de rentmr. voortan zetten in t punt van offergelde ende om gode gegeven.'* Het hier beschreven glas is, voor zover uit de bewaard gebleven rekeningen is na te gaan, het grootste en meest kostbare glas geweest, dat Frank van Borselen aan een kerkgebouw heeft geschonken. Volgens de omschrijving omvatte het 80 panelen gebrandschilderd glas en 14 panelen blank glas.

Na de Reformatie ging de kerk over naar de Evangelische eredienst en verviel het stadje tot een onbeduidend dorp. Alleen de gigantische kerk (afb. 1 en 2) herinnerde aan de vergane glorie. Het dorp kreeg in de 19de eeuw nog de status van badplaats

met geneeskrachtige modderbaden. Ook daarvan is thans niets meer terug te vinden. Alleen luidt de officiële naam nu nog Bad Wilsnack.

Van de 15de-eeuwse glazen zijn thans nog een aantal fragmenten bewaard gebleven in het koor (afb. 2) en in het venster van het noordelijke dwarsschip (afb. 3). Bij een restauratie door het "königliche Institut für Glasmalerei" in Berlijn in 1886/87 werden de negen koorvensters verenigd tot drie vensters in de koorluiting. Andere fragmenten werden tezamen gebracht in het noordelijke transeptvenster (afb. 4). Daaronder zijn zesentwintig panelen, die behoord zullen hebben tot de tachtig, die in 1460 door Zweer van Opbuieren in de kerk geplaatst werden. Wij weten uit een beschrijving van

Johann Gustav Büsching uit 1817, dat zich toen in het zuidwestelijke venster van het koor een aantal wapens en dieren bevonden, zoals zwaan, beer, leeuw en aap, alle met een wapen.

In de onderste strook van het venster, drie panelen hoog, zijn zeven banierdragende dieren weergegeven. Tussen het dier en de banier staat op een zilvergeel¹¹ gekleurde banderol een familienaam.

Van links naar rechts treffen wij de volgende dieren met banieren aan, door ons genummerd 1 tot en met 7 (afb. 5)¹²:

1. Een zittende windhond met de naam Pelanen en op de banier een wapen van zilver, drie wassenaars van sabel¹³, 2, 1¹⁴ (Polanen).

2. Een pauw met de naam Hoern en op de banier een wapen van goud, drie hoorns van keel, beslagen van zilver, 2, 1 (Horne).

3. Een adelaar met de naam Strien (afb. 6), op de banier een wapen van goud, drie schuinkruisjes van keel, 2, 1 (Strijen).

4. Een geketende en omziende beer met de naam Aenholt (afb. 7), op de banier een wapen van keel, drie zuilen van zilver, 2, 1 (Zuilen van Anholt).

5. Een geketende aap met de naam Maxen (?), op de banier een wapen van sabel, drie rozen van zilver, 2, 1; vrijkwartier: goud, een zuil van keel. (Familienaam nog niet bekend).

6. Een griffioen met de naam Berghen, op de banier een wapen van sinopel, drie maliën van zilver, 2, 1; schildhoofd goud, 3 palen van keel; vrijkwartier: sabel, een leeuw van goud, getongd en genageld van keel (Bergen-Glymes).

7. Een zwaan, de naam op de banderol is verdwenen, op de banier een wapen van goud, drie lelies van keel, 2, 1 (Merksen?).

In de middelste baan van het venster in de panelen 6, 7 en 8 van onder (afb. 8).

8. Een leeuw met de naam Borsel, op de banier een wapen van sabel, met een dwarsbalk vergezeld van drie vijfpuntige sterren van zilver, 2, 1 (Van Borselen van der Veere). De sterren behoren eigenlijk alle drie naast elkaar boven de balk te staan.

In de middelste baan in het paneel 14 van onderen een wapen van sinopel, drie maliën van zilver, 2, 1; schildhoofd goud, drie palen van keel (Boutersem).

Zeven van de wapens komen ook voor onder de wapens, die Arent van Buchell in zijn handschrift¹⁵ van 1592 weergeeft bij zijn beschrijving van het glas van Frank van Borselen in de grafkapel van bisschop Jan van Arkel in de Dom te Utrecht.¹⁶ Hier werden vermeld de wapens van Van Borselen (zonder sterren), Strijen, Zuilen (hetzelfde als Anholt te Wilsnack), Baernens (dat niet te Wilsnack voorkomt), Boutersem, Pelanen, Merxen en Horne.

Links naast de leeuwepok van Van Borselen is nog een paneel met de afbeelding van Jacobus Major (afb. 8), dat gezien zijn grafische weergave hoogstwaarschijnlijk

samenhangt met de banierdragers. De weergave van de voorstellingen is zeer grafisch en in contrast met die van de omgevende gebrandschilderde panelen, die kenmerkend voor de Duitse herkomst zijn. De kwaliteit van de Haagse panelen is uitstekend en van verweering van het glas of verdwijnen van de schildering is weinig sprake, in tegenstelling tot de panelen er omheen. Het is bekend, dat in Nederland in hoofdzaak glas uit Frankrijk werd gebruikt, dat in de loop van de 15de eeuw een kwaliteitsverbetering onderging. In Duitsland heeft men nog langer oude fabricageprocessen en samenstellingen toegepast.

Besluit.

Alhoewel er nog een aantal vragen is ten aanzien van de wapens, de banierdragers en de samenhang tussen één en ander, leek het ons toch noodzakelijk de hier neergelegde gegevens over het oudste bekende Nederlandse gebrandschilderd glas, dat bewaard bleef, te publiceren.

Na de 13de-eeuwse fragmenten, die te Groningen in de Der Aa-kerk werden gevonden, is het glas te Wilsnack een tastbaar bewijs voor het bestaan van een belangrijke Nederlandse glazenierskunst in de middeleeuwen.

Het wijkt af van datgene, wat uit andere streken van Europa uit dezelfde tijd bekend is. De wijze van weergeven van ornamenten en figuren is zeer grafisch en sluit aan bij de 16de-eeuwse Nederlandse glazen, waarvan er, met name in de Sint-Janskerk te Gouda, een redelijk aantal bewaard bleef.

Noten

- 1 In de gangbare terminologie van de glazenierskunst wordt de vulling van gebrandschilderd glas van een venster als een "glas" aangeduid.
- 2 J. van Herwaarden, *Pelgrimstochten. Christelijke bedevaarten gedurende de middeleeuwen*. Bussum 1974. Hoofdstuk VIII, Opgelegde bedevaarten.
L.J. Abelman, C. van Heel en H.Uil, 'Strafbedevaarten in Zeeland', *Bulletin Werkgroep Historie en Archeologie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, afl. 21 (1974).
P.W. Sijnke, 'Aanvullingen Opgelegde Bedevaarten vanuit Middelburg', *Bulletin Werkgroep Historie en Archeologie van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, afl. 27 (1977), p. 8.
- 3 H. Janse, 'Middeleeuws gebrandschilderd glas in Groninger kerken', *Groninger kerken* 8 (1991), blz. 49-54.
- 4 A.A. Arkenbout, 'De Heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de eeuwse glasschilderkunst', *Rotterdams Jaarboekje* 1967, p. 121-138. ?E2?
- 5 H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*. Delft-Zeist 1989, p. 147.
- 6 Arkenbout, op. cit. (noot 4).
- 7 Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan de tekst van een lezing, die dr. K.J. Maercker, kunsthistoricus bij het toenmalige Institut für Denkmalpflege te Berlijn, uitsprak op de internationale conferentie over conservering en bescherming van gebrandschilderd glas, die in 1981 door het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Lunteren werd georganiseerd. De tekst is in het Engels opgenomen in het verslag *Conservation and preservation of stained glass, international conference Lunteren 1981*, p. 37-48. De heer Maercker sprak een soortgelijk referaat uit in 1987 op het internationale colloquium van het Corpus Vitrearum te Amsterdam.
Ook is gebruik gemaakt van het artikel van A. Viaene, 'Het Heilig Bloed van Wilsnack. Een bedevaart uit het oude Vlaamse strafrecht, 1430-1540', *Biekorf* 69 (1968), p. 5-17 (met literatuuroverzicht), dat ik ontving door bemiddeling van collega dr. L. Deviegher te Brugge.
- 8 Van Herwaarden, o.c., p. 149; R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen II*. Utrecht 1957, p. 124.
- 9 K. Klumpp, *Kloster Stift zum Heiligengrabe*, Berlin, 3de druk, 1985.
- 10 Arkenbout, op. cit. (noot 4).
- 11 Deze kleur wordt verkregen door glas, bestreken met een zilververbinding, in een oven te branden, waardoor een sprankelend geel ontstaat. Voor glazenierstechnieken zie: H. Janse (red.), *Kleurig glas in monumenten*, 's-Gravenhage 1985.
- 12 Bij de beschrijving van de wapens was de heer H. 't Jong te Dordrecht behulpzaam, waarvoor hem hier dank wordt gebracht.
- 13 De heraldische kleuren zijn keel (rood), azuur (blauw), sinopel (groen) en sabel (zwart), de metalen goud (als geel weergegeven) en zilver (wit).
- 14 De cijfers geven de plaatsing van de wapenfiguren aan, hier twee boven en één onder.
- 15 A. van Buchell, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae Urbis atque agri inventa*, Utrecht 1592. Catalogus bibliotheek stad Utrecht nr. 1840/543° op folio 9°.
- 16 Zie ook: S.Müller, *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1906, p. 15.